

Hungaria – angaria

Horváth János emlékének

Az ún. XIV. századi krónikakompozíció 71. fejezetének címe: „Péter király kegyetlenkedése”. A szakasz szövegét – néhány szónyi eltéréssel – mind a rövidebb, mind a hosszabb változatok tartalmazzák, így a Bécsi Képes Krónika is.¹ Ezen felül – mint ismeretes – beolvastotta a maga történeti művébe Mátyás király történetírója, Thuróczy János is.² Úgy vélem, a könnyebb emlékezetbe idézés céljából nem árt e rövid fejezetet itt magyarul tolmácsolnom:

„Miután pedig Péter királlyá lett, a királyi felségre jellemző jóindulatú magatartást teljesen levetkőzte, és teutón dühvel kegyetlenkedve hányt fittyet Magyarország nemeseire, a föld javait a vadállat módján üvöltő teutonokkal együtt meg a csacsogó fecskék módján fecsegő latinokkal együtt dőlőfős szemmel s telhetetlen szívvel zabálta föl, az erősségeket, őrhelyeket meg várakat a teutonok és latinok őrizetére bízta. Péter maga³ rendkívül kéjsóvár volt, s abban az időben senki sem lehetett biztos hitvesének tisztessége, vagy leányának, illetve nővéreinek érintetlensége felől, mivel a király duhaj csatlósai büntetlenül erőszakoskodhattak velük. Látván tehát Magyarország főemberei nemzetük sok baját, amit Isten ellen szegülve nékik okoztak, közös elhatározással arra kérték a királyt, parancsolja meg övéinek, hogy hagyjanak föl ezzel az istentelen gazsággal. Ám a hiú gőgjében felfuvalkodott király szabadjára engedte a benne felgyülemlett méreg bűzös miazmáját, miközben így beszélt: 'Ameddig csak bírom az eszemet,⁴ Magyarország-szerte teutonokat állítok valamennyi méltóságos, tekintetes és albíró, százados, sőt tizedes meg falunagy helyébe, továbbá az összes főember és hatalmas helyébe, földjét elárasztom vendégtelepésekkel, és teljes egészében a teutonok hatalmába adom'. És azt is mondta: [s ezt most hadd idézzem egyelőre latinul: *'Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, et ipsi debent angariari'*]. Ez volt tehát a tápja a Péter király meg a magyarok közötti meghasonlásnak.”

Amint látjuk, a „felfuvalkodott” Péter király kemény fenyegetésében meglehetősen józan és átgondolt program fejeződik ki. A tisztségeknek idegenekkel való betöltése, a telepítés és egy ország (hűbéri) függőségbe juttatása sokkal realisabb és aktuálisabb probléma volt a XI. század eleji Kelet-Európában, semhogy Péter szavainak – ha nem is a valóságát, de legalább igazságát – el ne fogadjuk. A kutatás az eseményekkel kortárs szerző személyét is megtalálni vélte: „Miklós püspököt valószínűleg azok a nagy horderejű történeti események tették történetíróvá, amelyeket maga is átélt; a lehetőséget pedig erre a történetírói tisztségre a király mellett betöltött notáriusi állás biztosította számára. Így nemcsak közelről szemlélhette az eseményeket, hanem betekinthezett a hivatalos iratokba is, amelyeket azután, mint történetíró fel is használt.”⁵ Azt is nyomós érvek látszanak igazolni, hogy ez a

¹ Latin szövegét l.: SZENTPÉTERY, Emericus (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I.* Bp. 1937. 323–324.

² *Joannis de Thwrcz Chronica Hungarorum.* Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. I. Tyrnaviae 1765. 157. k.

³ Az *enim* helyett az *autem* variánst fogadom el, de mint töltelékstót nem fordítom le.

⁴ A *sanus* melléknévnek ekképpen való fordítása hosszabb indokolásra szorulna; ez most nem tartozik szorosan tárgyunkhoz.

⁵ HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp. 1954. 310. Vö.: GERICS József, *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Bp. 1961. 38.

szerző a római jogban járatos személy volt.⁶ Ez a kora politikai törekvéseit ismerő, a jogi fogalmakkal tisztában lévő szerző adta Péter király szájába az eljárásának igazolására szolgáló, szellemesen etimologizáló mondatot: „*Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, et ipsi debent angariari.*”⁷

Az első, akinek fordításában e mondatot idézni kívánom, Szabó Károly; ő a következő megoldást választotta: „Ez a név: Hungária az angária (sanyaruság) szótól származik, és sanyargatni kell őket.”⁸ Ő már tudta – amit persze a szöveg maga is sugall –, hogy itt szófejtéssel, etimológiával (az ókori–középkori szerzőknél szokásosabb terminus szerint: *derivatio*-val) van dolgunk. Számos példájával találkozunk vele többek között P. mester gesztájában; hogy csak az egyik legismertebbre utaljak, amelyik úgyszintén a magyarok középkorban használatos nevét magyarázza: *Hungari dicti sunt a castro Hungu eo, quod . . . intranses terram Pannonie diutius ibi morati sunt. Unde omnes nationes circumiacentes vocabant Almu . . . duces de Hungar et suos milites vocabant Hungaros.* (L. e fejezet címét is: *Quare Hungari dicitur* [sic!].)⁹ Ugyancsak Szabó Károly fordításában: „Hungarusoknak nevezték Hung vártól, azért mivel . . . Pannoniába bejövén, ott továbbad időzött, a honnan minden környül fekvő nemzetek Álmost . . . hungvári vezérnek s vitézeit hungváriaknak nevezték.”¹⁰

Visszatérve most már a krónika 71. fejezetéhez, illetve a Szabó-féle fordításához, azt is láthatjuk, hogy az átültető nem élt a szójátéknak a derivatio kínálta összes lehetőségével, de nem hagyta egészen kihasználatlanul sem, hiszen akkor a mondat értelmetlenné vált volna. Az ő tolmácsolásából megtudjuk, hogy Péter szerint – legalábbis a krónikás megfogalmazásában – a *Hungaria* szó az *angaria* származéka, valamint hogy – most már a fordító szerint – ez utóbbi jelentése 'sanyaruság', amiért is a magyarokat 'sanyargatni kell'.

A krónikahely későbbi fordítói is számoltak ezzel az áletimológiával; a különbség csak annyi, hogy ők magában a fordításban is kifejezésre kívánták juttatni a szójátékot. Geréb László átültetésében ez így jelenik meg: „Ez a név: Magyarország, abból származik: Nyomorország, hát hadd nyomorogjanak.”¹¹ Ebben a fordításban csakugyan csupán szójátékról beszélhetünk, hiszen ha az ismétlődő *-ország* utótagtól eltekintünk, a *Magyar-* meg a *Nyomor-* előtagok jóformán semmiféle asszociációt nem keltenek.

Valószínűleg Geréb magyar verziója szolgált alapul a közelmúltban megjelent német és angol nyelvű fordításoknak. Az előbbiben mondatunk így hangzik: „Der Name Hungarn kommt von 'Hungern', sie sollen also hungern.”¹² Nem tér el ettől az angol sem, mely ezt mondja: „This name Hungary comes from hunger, and they themselves shall hunger.”¹³ Amint látható, mind a német, mind az angol nyelv

⁶ KAPITÁNYFÉNY, I., *Römisch-rechtliche und kanonistische Terminologie in der ungarischen Historiographie des 12.–14. Jh.* Actes du Colloque sur la lexicologie du latin médiéval, Budapest, les 23–24 avril 1975: In, Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 23 (1975). 359.

⁷ Az etimológia, ill. derivatio fogalmát természetesen késő ókori és középkori értelemben kell venni. L. erre vonatkozólag: E. R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948. 51 k., különösen 488 k. és újabban: KLINCK, Roswitha, *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*. München 1970. (Medium Aevum 17.)

⁸ *Marci Chronica de Gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum M.CCC.XXX. producta*. Rec. F. TOLDY. Versionem Hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pestini 1867. XXXVII.

⁹ SZENTPÉTERY, i. m. 37.

¹⁰ *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Ford. SZABÓ Károly. Pest 1860. 6–7.

¹¹ *Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról (1358)*. Ford. GERÉB László. Bp. 1971. 49.

¹² *Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum*. Wiener Bilderchronik. II. Kommentarband. Hrsg. von Dezső DERCSÉNYI. Corvina Verlag. Aus dem Ungarischen übertr. von Ferenc GOTTSCHLIG. Bp. 1968. 116. – Szó szerint ugyanezt olvassuk egy korábbi, a fordító nevét föl sem tüntető fordításban: *Die Ungarische Bilderchronik. Chronica de gestis Hungarorum*. Eingeleitet von Tibor KARDOS. Anmerkungen zur Chronik von László MEZEY. Bp. é. n. Corvina 130.

¹³ *The Hungarian Illuminated Chronicle. Chronica de Gestis Hungarorum*. Ed. by Dezső DERCSÉNYI. Bp. 1969. Corvina Press. Latin text of the Chronicle translated by Alick WEST.

alkalmasnak bizonyult arra, hogy az eredeti szövegben kifejezésre jutó (ál)etimológiát maradéktalanul visszaadja, legalábbis stiláris szempontból vele egyenértékű szójátékkal. A tartalmi kérdésre alább térek majd vissza. Előbb még egy helyet s annak fordítását mutatom be.

Említettem, hogy Thuróczy – kompilátorikus eljárásához híven – a krónikának ezt a fejezetét is szóról szóra beemelte a maga művébe, annak II. részében olvashatjuk.¹⁴ A Thuróczy-krónika Horváth János készítette szép magyar fordítása már alkotójának posztumusz műveként látott napvilágot.¹⁵ Ebből idézem a kérdéses mondat egy újabb, de az előzőektől alig elütő fordítását: „Ez a név: Magyarország, ebből a szóból származik: Nyomorúság, ezért legyen sorsuk a nyomorúság.”¹⁶

Összefoglalva eddigi megfigyeléseinket, megállapíthatjuk, hogy a fordítók mindegyike igyekezett eleget tenni a műfordítás követelményeinek: a latin szöveg etimológiaként tált szójátékát – amelyet, ha azt csakugyan Péter királynak tulajdoníthatjuk, komolyan kell vennünk, míg ha a vele ellen-szenvező, politikáját helytelenítő krónikairó saját leleménye, akkor szellemes iróniának kell tartanunk –, egyezőval ezt a homonimákkal való érvelést sikeresen ültették át magyar (illetve abból német meg angol nyelvű) verziójukba.

A kérdés most már csak az, hogy nincs-e ennek a kijelentésnek, amelyet a krónikás Péter király szájába adott, más, az eddigi értelmezésektől eltérő jelentése, értelme, célja?

A válaszadásban a német meg az angol verziótól most már nyugodtan eltekinthetünk; mert bármilyen szellemes is a *Hungarn–Hungern–hungern* meg a *Hungary–hunger–(to) hunger* szójáték, a latin tartalmi mondanivalójától meglehetősen távol áll. De mit mondjunk a magyar fordításokról? Világos, hogy Szabó Károly „sanyarúsága” Geréb László „Nyomorországá” meg Horváth János „nyomorúsága” szinonimáknak tekinthetők az *angaria* visszaadásában. Hogy a fordítók nem ok nélkül választották ezt a jelentéstartományt, arra nézve hadd idézzek három példát a készülő magyar középlatin szótár *angaria*-címszavának anyagából,¹⁷ olyanokat, amelyek e szó 'angor', 'vexatio' ('aggodalom', 'viszontagság', 'zaklatás') jelentését világítják meg. Kettő közülük 1291-ben írott oklevelekből való. Így hangzik az első: *Domina Frosinna . . . est confessa, quod propter ipsa discriminosa in talem paupertatis angariam et necessitatem devenisset, ut aliter vel alio modo se sustentare minime potuisset, quin terram suam . . . vendicioni duceret exponendam.*¹⁸ (Magyarán: „Fruzsina asszony azt vallotta, miszerint ama veszedelmes események következtében olyan aggasztó szegénységbe és szorultságba jutott, hogy másként vagy egyéb módon nem volt képes fönntartani magát, csak ha földjét áruba bocsátotta.”)

Idézetünkben, mint látjuk, szinte szinonimaként áll az *angaria* mellett a *paupertas* meg a *necessitas* – Lényegében hasonló képzeteket kelt a szó a másik kontextusban is, ezúttal nem a szegénység, hanem az utazás kellemetlenségeit és veszélyeit idézve. Pál esztergomi prépostról van benne szó, aki földet kapott: *pro suis obsequiis meritoriis, qui (helyesen quae) eciam extra regnum ad Romanam Curiam vicibus pluribus destinatus, interdum eciam suis sumptibus dicti per angarias itineris regis in obsequiis mancipando inpendit fideliter et devote* – vagyis „érdemes szolgálatai fejében, amelyeket még az ország területén kívül is, midőn több ízben, olykor a saját költségén küldetett a Római Kúriához, híven és odaadóan teljesített az említett utazás viszontagságai közepette a király szolgálatában”.¹⁹

A harmadik példa azért tanulságos, mert félreérthetetlenül utal az előttünk már ismert (és mint látszik, abban a korban nemcsak ismert, de elfogadott) „etimológiára”; ez a tatárjárást követően keletkezett *Planctus destructionis regni Ungarie per Tartaros* című verszet 59. versszakából való két sor:

¹⁴ L. a 2. jegyzetet.

¹⁵ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*. Ford. HORVÁTH János. Bp. 1978. „Bibliotheca Historica” (1980.² „Pro memoria”).

¹⁶ *I. m.* Bp. 1978. 114 (1980.² 104.)

¹⁷ Kéziratban.

¹⁸ *Hazai okmánytár* I. Győr 1865. 89.

¹⁹ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. II. Strigonii 1882. 294.

„mentsd meg Magyarországunkat, mely súlyos megpróbáltatástól szenvedett”.

Talán nem szükséges tovább időznöm ennél a pontnál; akár az *angario* igét, akár az *angariatio* főnevet lapozzuk fel, mindegyiknél megtaláljuk a zaklatás, illetőleg zaklatottság, szenvedés fogalomkörébe tartozó jelentéseket. Ennek egyik nyilvánvaló oka az a hasonlóság lehet, amely az *angaria* családját az *ango* ige családjával (*angor*, *angustia*, *angusto*, *angustus* stb.) alaki szempontból rokonította. Elég arra utalnom, hogy a lényegesen nagyobb számú nyelvi adatot feldolgozó *Mittel-lateinisches Wörterbuch* ennek a főnévnek az általános jelentéskörében a 'Zwang', 'Gewalt', 'Bedrückung', 'Mühsal', 'Not', 'Belastung' stb. megfelelőket sorakoztatja föl, számos példával illusztrálva meghatározásait.²¹ Hogy azután ez az értelmezés idehaza is mennyire elfogadottá vált, mi sem bizonyítja jobban, mint az egykori koronaőrnek, Révay Péternek a munkájában található állítás: *ut Ungariam non omnino abs re angariam, quod illam perpetuo angore agi oporteat, quidam... dixerit*, vagyis „úgyhogy nem minden alap nélkül nevezte valaki Ungariát (Magyarország) Angariának (Nyomorország), mint aminek folytonos nyomorúság alatt kell sínylődni”.²²

Az eddig felsorakoztatott adatok tanuskodása ellenére úgy gondolom, hogy a kiindulásul szolgáló és magyarázatra szoruló krónikahely megértéséhez vissza kell nyúlnunk az ókorba, és meg kell keresnünk a szócsalád első előfordulásait, valamint eredeti jelentését. – Időben visszafelé haladtunkban két általánosan ismert evangéliumi szövegrésszel találkozunk; mind a kető Máténál olvasható. Az elsőnek Vulgáta-beli latin szövege így szól: *Et quicumque te angariaverit mille passus, vade cum illo et alia duo* (5,41). Ennek görög eredetije így hangzik: *καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἓν, ὑπάγε μετ' αὐτοῦ δύο*, Káldi-féle magyar fordítása pedig ez: „És ha valaki téged kényszerít ezer lépésnyire, menj el vele kétannyira.” A második a passió-részben olvasható, latin szövege a következő: *Exeuntes autem invenerunt hominem Cyrenaeum, nomine Simonem; hunc angariaverunt, ut tolleret crucem eius* (27, 32). A görögben ennek ez felel meg: *Ἐξερχόμενοι δὲ εἴρον ἄνθρωπον Κυρηναῖον, ὀνόματι Σίμωνα τοῦτον ἠγγάρευσαν ἵνα ἄρῃ τὸν σταυρὸν αὐτοῦ*, a magyarban pedig ezt olvassuk: „Kimenvén pedig, találának egy Simon nevű cirenei embert; ezt kényszeríték, hogy vigye keresztjét.”²³

Úgy találjuk tehát, hogy az *angario* ige az idézett helyeken az '(akarata ellenére) kényszerít' jelentésben szerepel, ráadásul a kyrénéi Simon esetében kifejezetten megalázó, alantas munka elvégzéséről van szó.

Menjünk még tovább visszafelé a régiségben! A görög *ἀγγαρήιον* főnévvel először Hérodotosz történeti művében találkozunk, a VIII. könyv 98. fejezetében. Ezzel a szóval – amelynek a latinban majd az *angarium* fog megfelelni – a perzsa nagykirály lovas gyorspostás-intézményét nevezi meg a történetírás atyja. De hagyjuk őt magát beszélni! „Senki sem teszi meg gyorsabban az utat... mint ezek a követek (*ἄγγελοι*), oly ügyes találmány a perzsák ezen intézménye. Úgy mondják, hogy annyi ember és ló van kirendelve, ahány napi járás az út... Az első futár (*δραμών*)... átadja az üzenetet a másodiknak, a második a harmadiknak, s így megy az izenet végig egyiktől a másikhöz, mint a görögöknél a fáklyafutás... A lovak ezen futását a perzsák angareionnak hívják” (*τὸ τοῦτο τὸ δράμημα τῶν ἑπιπῶν καλέουσι Πέρσαι ἀγγαρήιον*). (Hasonló leírást találunk Xenophónnál is, csak hogy ő nem nevezi meg ezt az intézményt.)²³

²⁰ SZENTPÉTERY, *i. m.* II. Bp. 1938. 598.

²¹ *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert I.* (Red. O. PRINZ, J. SCHNEIDER.) Berlin 1967, s. v. *angaria*.

²² *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna...* Commentarius Petri de REWA. Augusta Vindelicorum 1613. 6. Idézi: BARTAL, A., *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae–Budapestini 1901. 32. – KULCSÁR Péter fordítása: *A korona kilenc évszázada*. Vál. és szerk. KATONA Tamás. Bp. 1979. 303.

²³ *Herodotos történeti könyvei*. Ford. GERÉB József. III. Bp. 1893. 124. – Xenophón: *Kyr.* 8, 6, 17.

A perzsa birodalom szervezete jócskán hatott a hellénisztikus birodalmak és a római állam berendezkedésére.²⁴ Nem csodálkozhatunk tehát, ha a közmunkák rendszere is, változásokkal, meggyökerezett ez utóbbiakban. A császárkorban például *angarium* volt a neve az állam vagy a község javára teljesített kötelező és ingyenes fuvarterheknek, amely alól csupán az artes liberales tanítóinak, illetőleg a katonáknak a birtoka élvezett mentességet.²⁵ Erre a közteherre értelmezhetjük a Digestának Ulpianustól idézett, a veteránokkal kapcsolatos mondatát: *sed et naves eorum angariari posse* („de még a hajóikat is igénybe lehet venni közfuvar céljára”, 49,18,4).²⁶

Az *angaria* szó és származékai ebben és ehhez hasonló jelentésben ('adó', 'szolgáltatás') tovább éltek a középkor folyamán is. A különböző középkori latin szótárak adatai a korszak egészéből (a VI. századtól a XVI. századig) meggyőzően bizonyítják ezt.²⁷ Természetesen használatosak voltak a szócsalád tagjai az általános, a jogi, illetve gazdasági vonatkozásoktól független, tehát a 'nyomor', 'nehézség', 'szenvedés' jelentéscsoportban is.) Adatolható ez a használati kör a magyarországi középkor latinságából is. Lássunk néhány példát! Egy 1266-ban kelt (és 1275-ben átírt) oklevél megemlékezik két szolgálta családról, munkájukat pedig így jelöli meg: *solventes angariam ad pastus nostros de Papa annuatim* („évről évre a pápai legelőinkben teljesítik szolgálatukat”).²⁸ Az 1279-ben megtartott budai zsinat rendelkezéseinek 63. pontjában ezt olvassuk: *Decernimus ecclesias et ecclesiasticas personas ab omnibus angariis et perangariis, exactionibus et collectis et aliis superindictionibus, oneribus etc. . . . omnino immunes et exemptas esse* („Elrendeljük, hogy az egyházak és az egyházi személyek legyenek teljesen szabadok és mentesek mindennemű személyi és dologi szolgáltatástól,²⁹ adótól, bértől és egyéb járulékos terhektől” stb.).³⁰ A zágrábi püspökség jobbágyait egy 1314-ben kiállított oklevélben I. Károly király mentesíti mindennemű, világi hatalmasság javára végzendő szolgáltatás alól, többek között *vel eciam operas, vecturam aut aliam quamcumque angariam corporalem* („akár közmunkát, fuvar vagy másféle személyi szolgáltatást”) sem enged végeztetni velük.³¹ Szolgáltatató, tehát alávetett népekről szól II. Géza király a spalatóiak javára kiadott 1142-es szabadságlevelében, mondván: *mihi quoque et successoribus meis tributarii aut angariarii ne sitis* („sem nekem, sem utódaimnak ne legyetek adófizetésre vagy szolgáltatásra kötelezve”).³² Egy jóval későbbi adatunk Mátyás király 1467-es törvényéből való: *Ne tamen possit* (sc. villicus) *ab eo* (sc. dicatore apud eum descensum facienti) *nimis angariari, hoc est: unam pintam vini communem, unum panem vulgo kalatz, unum pullum* („hogy mégse legyen amaz által túlzott szolgáltatásra szorítva, egy pint közönséges bort, egy kalácsot, egy csirkét . . .”) adjon csupán neki.³³

²⁴ BENGTON, Hermann, *Griechische Geschichte*. München 1950. 400 kk.

²⁵ *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. I. Stuttgart 1894. 2185.; IV. Stuttgart 1901. 1846–1863. Vö. *Der Kleine Pauly* I. Stuttgart 1964. 352 (s. v. Angarium); 1346–1347 (s. v. Cursus publicus).

²⁶ *Thesaurus Linguae Latinae* II. 44.

²⁷ Például a *Mittelateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert* I. (Red. O. PRINZ, J. SCHNEIDER). Berlin 1967. 635–637. – *Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum*. I/4. (Ed. M. PLEZIA). Warszawa 1956. 511–515. – *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. (Comp. J. F. NIERMEYER). Leiden 1976. 43–44. – *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. I. London 1975. (Prep. R. E. LATHAM). 84–85. – *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, fasc. 3. Leiden 1977.² (Comp. J. W. FUCHS). 239–240.

²⁸ G. FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae . . . IV/3. 314.*

²⁹ Az *angaria*, a *perangaria* és a kétségtelenül helyesebb írásmód szerinti *parangaria* (= *παράγγαριά*) pontos jelentés-megkülönböztetése ezúttal nem feladat.

³⁰ *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis*. Ed. R. HUBE. Petropoli 1852. 119. A *superindictionibus* helyes olvasata valószínűleg *superinductionibus*.

³¹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. VIII. (Kiad. T. SMÍČIKLAS). Zagreb 1910. 355.

³² *Codex diplomaticus regni Croatiae . . . II.* (Kiad. T. SMÍČIKLAS). Zagreb 1904. 49.

³³ Art. 9(4): KOVACHICH, J. N., *Sylloge decretorum comitalium incltyti regni Hungariae*. I. Pesthini 1818. 193.

Ennyi adat bizonyára elegendő annak megvilágítására, hogy a magyarországi latinságban csakúgy, mint a középkori Európa egyéb országaiban, az *angaria* és családja speciális, ha nem is mindig pontosan meghatározható, jogi terminus is volt. Ennek megfelelően – visszatérve immár dolgozatom kiindulópontjához –, ismét hangsúlyozva a krónikafejezet szerzőjének jártasságát a római jogban,³⁴ Péter király állítólagos becsmérítő kijelentését, amellyel az általa betelepítendő „teuton” és „latin” idegenek itteni uralmát kívánta indokolni, így értelmezem: „Ez a név, Hungaria, az *angaria* (= szolgai munka) szó származéka, és ők (ennélfogva) szolgálni kötelesek.”

*

Az értelmezési-terminológiai kérdésem túl van ennek a Péter szájába adott szólásnak egy érdekes eszméletörténeti vonatkozása is; erre tudtommal még nem figyeltem föl a kutatás. Akár nyomorúságnak, akár szolgai munkának fogjuk föl az *angariát*, a mondat mindenképpen a népcsúfoló szólások közül való, rokona annak a számos ma is élő, gúnyolódó, becsmérítő mondóknak, mely bőven terem minden nacionalizmus talaján. Ebben a vonatkozásban két kérdést vetek fel, a további kutatásra bízva, hogy lehet-e és érdemes-e keresni rájuk a választ.

Az egyik kérdés az, hogy hol (és mikor) keletkezhetett ez a szólás, ha tetszik: becsmérítő *jelszó*? Úgy vélem, semmi esetre sem magyarok között. Hanem olyan, őseinkkel szoros kapcsolatba került idegenek fogalmazhatták meg és terjeszthették, akik valamiféle elszenvedett vagy vélt sérelmet akartak ezzel az otromba „etimológiával” kompenzálni. A keletkezés idejét nagyjából éppen Péter uralkodási éveivel azonosítanám, de gondolhatunk valamivel korábbi időre is.

A másik kérdés inkább egy feladat megfogalmazásának a formáját ölti: ismerünk-e – akár a *Hungarus* (*Hungaria*) névvel, akár más nép nevével kapcsolatban – hasonló etimologizáló magyarizációkat, legyenek azok az itt tárgyalthoz hasonló pejoratív vagy pedig melioratív jellegűek, és ha igen, ezek hogyan rendszerezhetők, s ha rendszerbe foglaltuk őket, a mi *Hungaria*–*angria* „szófejtésünk” hogyan illeszkedik a többi adat sorába? Magam még nem találkoztam hasonlóval; azok a példák, amelyekre még fel kívánom hívni a figyelmet, mindössze távoli rokonságot mutatnak az imént elemzett idézettel, de úgy gondolom, annak kisugárzásaként, annak vagy hasonlóan az ismeretében jöttek létre. Nemcsak abban emlékeztetnek rá, hogy felcsillan bennük a már ott olvasható etimológia által kézenfekvővé vált szójáték, hanem abban is, hogy bizonyos mértékig bennük is a magyarok rovására játszik a szavakkal az író.

Időben a legelső az 1125-ben meghalt *Cosmas Pragensis Chronica Bohemorum*-ának az 1038-as év eseményeit tárgyaló részében található. Elmondja, hogy a lengyeleket meghódító *Brecislaus* cseh herceg milyen kemény fenyegetésekkel próbálta keresztényhez méltó házasságra kényszeríteni a pogány erkölcsű lengyeleket. Íme szavainak bennünket érdeklő, szép rímes prózában megírt része: „*vestra conubia . . . amodo . . . sint legitima. Si autem coniunx aut vir coniugem spreverit, qui ex eis in priorem copulam legitime celebratam redire noluerit, nostri immutabilis decreti per angariam redigatur in Ungariam, et nequaquam liceat, ut precio se redimat aut in hanc terram redeat*” („házasságaitok legyenek ezentúl törvényesek. Ha viszont a feleség vagy a férfi házastársát megveti, közülük azt, aki a korábbi, törvényesen kötött házasságba visszatérni nem akar, a mi megváltozhatatlan törvényünk kényszerítő ereje száműzze Magyarországra, és se pénzzel meg ne válthassa magát, se erre a földre vissza ne térhessen”).³⁵ Amellett, hogy e részlet úgy mutatja be Magyarországot, mint a száműzetés rideg földjét, még azt is kiolvashatjuk belőle, hogy aki ide kerül, örökös szolgaság lesz a sorsa.

Másfél évszázaddal későbbi a másik híradás. *Ansbertus „clericus” Gesta . . . imperatoris Friderici* című munkájának az 1189. évre vonatkozó részében olvassuk a következő, őseinknek legfőljebb üzleti érzékét dicséret sorokat: *In sola . . . commutatione denariorum vel argenti Ungari graviter nostros angariaverunt, quippe qui pro duobus Coloniensibus quinque tantum suos . . . dabant Ungaricos et pro Ratisponense unum tantum Ungaricum, qui vix Veronensem valebat* („csupán a dénároknak, illetőleg az ezüstpénznek az átváltásában jártak el velünk szemben a magyarok nagyon kíméletlenül

³⁴ L. a 6. jegyzetet.

³⁵ GOMBOS, A. F. (coll.), *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I. Bp. 1937. 802.

[v. méltánytalanul?], tudniillik két kölni dénárért mindössze öt magyar dénárt adtak, egy regensburgiért pedig mindössze egyet, mely alig ért egy veronai dénárt”).³⁶

Magyarország latin neve és a nyomorba, gyászba dönteni vagy szolgálai munkára kényszeríteni jelentésű *angariare* ige még egy szomorúan nevezetes hazai dokumentumban is visszatér. 1219-ben a Szentföldről hazatérő II. András király panaszkodott III. Honorius pápának az itthon talált elkészerítő állapotok miatt e szavakkal: *Hungariam . . . angariatam atque dissipatam et cunctis fisci proventibus spoliatam reperimus* („Magyarországot szolgaságba [v. nyomorba] taszítva, semmivé téve és a kincstár összes jövedelmétől megfosztva találtuk”).³⁷ Hogy ennek megfogalmazását a királyi udvarban akkor nyilvánvalóan ismert korai krónika általam elemzett részlete befolyásolta-e, vagy pedig egy másik forrás (csoport), amelyik egyéb vonatkozásban „népszerűsítette” a *Hungaria–angaria–angari(z)are* szójátékot, egyelőre eldönthetetlen. Mindenesetre fontosnak tartom, hogy egy ilyen forráscsoport meglétére fölhívjam a figyelmet, és további, hasonló adatok felkutatására, esetleg rendszerezésére ösztönözök másokat.³⁸

Boronkai Iván

Galeotto filozófiai értekezéseinek antik forrásai*

1. Galeotto Vitéz Jánosnak ajánlott műve, a *De homine* műfaját tekintve első pillantásra az értelmező szótárnak és a szaklexikonnak olyanfajta keveréke, mint amilyen a jórészt csak névről ismert késő római szerzőnek, Nonius Marcellusnak a „*De compendiosa doctrina libri XX*” c. terjedelmes könyve. (Ezt a Noniust Galeotto ki is aknáztta.) Persze, szembeötöl a különbség is: míg az antik szerző a maga Varroból, Plautusból, Luciliusból, vagy akár az aranykori szerzőkből vett idézetével, melyeket etimológiailag és szemantikailag magyaráz, végső soron nem kíván egyebet, mint a szókincs és a nyelvtan bősséges átvilágítását, addig a mi humanistánk – noha sohasem téveszti szem elől a nyelvi bősség (*copia, abundantia*) követelményét és a latin nyelvnek a graecizmusoktól való lehetséges megtisztítását: e tisztán retorikus-lexikográfusi, mondhatni filológusi feladattal nem éri be, s ha elrejtve is rengeteg mellékes mondanivaló közé, a „külső” és „belső” ember testrészeinek felsorolásánál és ismertetésénél végső soron az orvostudomány és a lélektan, tehát a filozófia terére lép.

Nem érhetjük be tehát azzal, hogy a *De homine* szövegének jelentős hányadát kitevő antik idézetek pontos lelőhelyét megállapítjuk, esetenként el-eldöntve, hogy pontos-e az idézet, illetve hogy szerepel-e egyáltalán a megjelölt auktornál – az ellenkezőre elég elgondolkoztató példákat hozott Frezza az általa lefordított *De doctrina promiscua*, azaz *Varia doctrina* jegyzeteiben¹ – hanem a mű kettős, filológiai és filozófiai karakteréből kiindulva, most már Galeotto egyéb műveire is kiterjedő figyelemmel, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen szerepet játszanak általában a klasszikus auktorok Galeotto gondolkozásában és érvelésében? Ilyen értelemben adtam címet cikkemnek. (Meg kell azonban jegyezmem, hogy a magyarországi könyvtárakban a *De incognitis vulgo* olaszra fordított szemelvényes szövegéhez nem juthattam hozzá, úgy, hogy e művet csak Briggs cikke nyomán ismerem.² Ezért példám nagy részét a *De doctrina promiscua*-ból merítem.)

2. A *De homine* keletkezését megelőző időből legfontosabb állásfoglalása a *Filelfo* ellen írt második invektívában olvasható. Itt ellenfele eposzának, a *Sfortias*-nak nyelvi megoldásait bíráló saját korábbi megjegyzéseit így védelmezi: „*Grammatica teste Quintiliano constat ratione, auctoritate, vetustate. Ubi deest auctoritas, ad rationem, ubi utrunque, ad vetustatem confugitur. Nam non*

³⁶ Uo. 292.

³⁷ 1244-es átírata: FEJÉR, G., *Codex diplomaticus Hungaricus . . .* III/1. 251. – Mindkét adat dr. Kerényi Károlynénak a középkori latinság szótára részére készült igen alapos szógyűjtéséből való.

³⁸ A.–M. Bautier-nak (Párizs), a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* munkatársának szíves levélbeli közléséből tudom, hogy a *Novum Glossarium* cédulaanyagában nem található olyan adat, amely az *angaria* vagy az *angor* főnevet, esetleg valamelyik derivátumát rokonítaná a *Hungaria* (v. *Hungarus*) szóval.

*Tanulmányom azon az előadáson alapszik, amelyet 1976-ban olvastam fel Narniban, a „Galeotto és az európai humanizmus” témájáról szóló ülészakon. Azóta jelent meg Cesare VASOLI tanulmánya: *Note su Galeotto Marzio*. Acta Litteraria 19. (1977). 51–69.

¹ *Galeotto Marzio da Narni*: *Varia doctrina*. (De doctrina promiscua.) A cura di Mario FREZZA. Napoli. 1949.

² E. F. BRIGGS, *Un pionnier de la pensée libre au XVe siècle*. Galeotto Marzio da Narni (1427? – 1497?). In *Aspects du libertinisme au XVIe siècle*. Paris, 1974. 75–84.